

Ірина Ільченко

Запорізький національний університет, Запоріжжя

Ойконіми Надвеликолужжя

1. Вступ

Питання топоніміки, а саме ойконіміки України привертали до себе увагу багатьох науковців, насамперед мовознавців, оскільки на власну назву географічного об'єкта поширюються ті самі мовно-структурні тенденції, що й на апелятиви, а тому на її основі твориться значна кількість похідних, з-поміж яких не тільки топоніми. Дані ойконіміки знаходять належне обґрунтування лише за умови комплексного застосування значного й різноманітного за характером матеріалу – лінгвістичного, історичного та географічного.

Регіональне дослідження ойконімної системи української ономастики є одним із актуальних завдань сучасного мовознавства. Лексичною основою ойконімії є загальні назви та власні назви (антропоніми, гідроніми тощо). Відповідно ойконіми будь-якого регіону України становлять одне із важливих джерел вивчення історії нашого народу, його мови та культури. Ойконіми не можуть бути раз і назавжди даними, застиглими номінативними знаками географічних об'єктів, тому що зміни історичних умов, війни, міграції населення обов'язково позначаються на топонімії: забуваються і зникають старі назви, деякі з них частково або й повністю змінюються.

Ойконімія Надвеликолужжя, як і всієї України, сформувалася в процесі складного історичного розвитку. Численні племена і народи за довгі століття свого перебування на цій території залишили свої назви, пов'язані не тільки з природнокліматичними умовами і господарським побутом, але й з окремими історичними подіями.

Ойконіми становлять важливе інформативне джерело історико-етнографічного вивчення регіону. Одні з них відображають форми колишнього територіального устрою, інші – етнонаціональний чи соціальний склад населення, інші вказують на їх тісний зв'язок із фізико-географічними особливостями певної місцини. Одним із джерел, у якому зафіксовані ойконіми Надвеликолужжя, є історико-топонімічний словник В.А. Чабаненка *Великий Луг Запорозький*.

2. Основна частина

Історія Великого Лугу сама по собі складна й суперечлива. Мабуть, важко знайти ще такий регіон, який зазнав би стільки міграцій, які спричинилися до корінних змін у політичному, соціально-економічному і культурному житті краю. Проте вони, як і історична строкатість етнічних комплексів Надвеликолужжя, не пішли в небуття, а знайшли відображення в мовних фактах, що часто накладалися на попередні, поступово пристосовуючи їх до нових мовних стосунків.

Надвеликолужжя здавна привертала увагу дослідників складними етногенетичними і міграційними процесами, що відбувались у Північному Надчорномор'ї, адже вона приваблювала численні племена в першу чергу своїми природно-географічними умовами: межуванням лісостепової й степової зон, м'яким кліматом, водною артерією – Дніпром із великою кількістю приток і виходом до Чорного та Азовського морів. Подібні фізико-географічні умови сприяли співіснуванню на цьому місці землеробських поселень і поселень народів-кочовиків. Кімерійці, скіфи, сармати, готи, різні тюркомовні народи і, нарешті, слов'яни – ось неповний перелік надчорноморських етносів, назви яких дійшли до наших часів з різних історико-географічних джерел. Кожен з цих народів (незалежно від часового відрізка перебування на даній території) мав свою культуру, релігію і, звичайно, мову, за допомогою якої здійснювалась не тільки комунікативна, а й номінативна функція в процесі називання.

Балабине – селище міського типу Запорізького району на початку лівого північно-східного берега Великого Лугу. Здавна тут були козацькі зимівники. З 30-х років XVIII ст. це вже невелика слобода. 1777 року вона дісталася як „рангова дача” російському генералу **Іванові Балабану** [Чабаненко 1999: 16]. Ойконім **Балабине** утворено шляхом деривації, від антропоніма **Балабан** плюс формант *-ин*.

Кушугум – селище міського типу на північно-східному березі Великого Лугу. Засноване 1770 року на місці зимівників запорожцями й називалося Кушугумівкою [ibidem: 128]. Є різні думки щодо походження назви Кушугум. Так, О. Стрижак вважає, що слід виводити назву від тюркського «кушум» («кошум») і тлумачити як «з'єднувач, протока» [Стрижак 1967: 37]. Назва ойконіма **Кушугум** утворено лексико-семантичним способом.

Мала Катеринівка – селище міського типу Запорізького району на східному березі Великого Лугу. Засноване 1777 року на місці зимівників запорожцями під назвою Краснокутівка. Жителі селища завжди пам'ятають про славу минувшину краю, про козацьке Запорожжя. Протягом останніх трьох-чотирьох десятиліть селище дуже розрослося, особливо інтенсивно воно дозаселялося після затоплення Великого Лугу [Чабаненко 1999: 146].

Назва походить від імені *Катерина* плюс формант *-івк*, крім того перша частина *Мала* вказує на те, що селище було малим.

Приморське (Царицин Кут) – село Василівського району на східному березі Великого Лугу. Засновано село 1750 року запорозькими козаками, пізніше переселенцями – селянами-втікачами з Полтавської та Катеринославської губерній [іbidem: 196]. Назву пов'язують ім'ям царици Катерини. А сучасна назва **Приморське** вказує на близькість до Каховського водосховища. Ойконім утворено морфологічним способом, а саме префіксально-суфіксальним (префікс *при-* та суфікс *-ськ*).

Верхня Криниця – село на крайньому східному березі Великого Лугу (Каховського водоймища) біля **гирла б. Криничної**, на правому її схилі. Засноване в кінці XVIII-го століття кріпаками Катерининського вельможи Попова, переселеними з Чернігівщини та Полтавщини [іbidem: 47]. Назва походить від місця розташування. Ойконім **Верхня Криниця** утворено шляхом онімізації.

Камінське (Кам'янське), (Янчокрак) – село Василівського району на східному березі Великого Лугу. Територія сучасного Кам'янського заселена з давніх часів, про що свідчать розкопки двох скіфських курганів (IV ст. до н.е.). В XIII ст. степові простори Півдня України були ареною кривавих битв слов'ян із татарами, а в XV–XVIII ст. – запорозьких козаків із турецько-татарськими загарбниками. Тюркські корені простежуються й у назві **Янчокрак** – „ян” («бік») і «чокрак» («джерело»). Після 1739 року на цьому місці з'являються козацькі зимівники, а з часом хутори солдат-втікачів і кріпаків. Вони й поклали початок селища **Янчокрак**. Сучасна назва ойконіма **Камінське** утворено за допомогою форманта *-ськ*.

Василівка – місто, районний центр Запорізької області на південно-східному березі Каховського водосховища, де колись був Великий Луг. Виникло як маєток Катерининського вельможи Василя Попова. Селище Василівка засноване на початку 40-х років XVIII ст. запорозькими козаками та солдатами-втікачами [ІМСЗ 1981: 203]. Ойконім утворено від власного імені *Василь* плюс формант *-івк*.

Скельки – село Василівського району Запорізької області на лівому (південному) березі Великого Лугу. Засноване після скасування Запорозької Січі кріпаками з Чернігівщини та Полтавщини [Чабаненко 1999: 220]. Назване так через те, що на місці його розташування є виходи **скельних порід** (**скельки**, як на цій території кажуть) [іbidem: 221]. Ойконім **Скельки** утворено шляхом онімізації.

Златопіль – село Василівського району Запорізької області на південному (лівому) березі Великого Лугу. Засноване в кінці XVIII ст. переселенцями з різних регіонів України та колишніми запорожцями, тоді ж і закріпачене поручиком російської армії Бродським за сприянням Потьомкіна. На околицях археологами виявлено сарматське поховання I–II ст. н.е. Офіційна

назва являє собою складне утворення від слів «золоте» й «поле» [іbidem: 86]. Ойконім утворено морфолого-синтаксичних способом.

Балки – село Василівського району Запорізької області на південному березі Великого Лугу. Засноване 1795 році державними селянами – вихідцями з Миргородського повіту Полтавської губернії. Осідали тут і запорожці. Завдяки зручному географічному положенню та вільним землям **Балки** швидко росли. Назване селище за характером рельєфу місцевості, на якій розташоване (порізана численними **балками**, що входять у Великий Луг) [іbidem: 18]. Ойконім **Балки** утворено шляхом онімізації.

Єлизаветівка – село Василівського району Запорізької області на південному березі Великого Лугу. За переказами місцевих старожил, заснували слободу 1861 році вільними переселенцями з Єлизаветградського повіту Херсонської губернії. Звідси і походить назва [іbidem: 78]. Ойконім утворено від жіночого імені *Єлизавета* та формант *-івк*.

Благовіщенка – село Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області на лівому березі Великого Лугу. Засноване в кінці XVIII ст. кріпаками із с.Озеряни (тепер Чернігівська область) та запорозькими козаками [іbidem: 28]. З 1813 року називалося Іваненкове за прізвиськом поміщика, потім одержало назву за храмовим святом Благовіщення [ІМСЗ 1981: 27]. Ойконім **Благовіщенка** утворено від апелятива *Благовіщення* та форманта *-івк*.

Іванівка – село Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області, розташоване на лівому (південному) березі Великого Лугу. Засноване у XVIII ст. До цього тут були козацькі зимівники. Із самого початку це був маєток колишнього запорозького військового старшини *Івана* (звідси назва) Максимовича Синельникова (Синільника) [Чабаненко 1999: 88]. Ойконім **Іванівка** утворено від власного чоловічого імені *Іван* та форманта *-івк*.

Водяне – село Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області на південному березі Великого Лугу. Офіційно веде свій початок від 1783-го року, коли сюди прибула велика група переселенців із с. Водяної Балки Єлисаветградського повіту Катеринославської губернії (звідси й назва нового населеного пункту). До цього існувало кілька хуторів, по яких жили колишні запорожці й утікачі-кріпаки з північноукраїнських губерній [іbidem: 52]. За іншими джерелами, село Водяне було засноване у 1780 році на місці колишнього скіфського городища, запорожці переправлялись на лівий берег Дніпра. Вигідне географічне положення приваблювало сюди втікачів-селян, відставних солдат та вільних переселенців [ІМСЗ 1981: 336–337]. Ойконім **Водяне** утворено шляхом онімізації.

Кам'янка-Дніпровська – місто, районний центр запорізької області. Розташоване на південно-східному (лівому) березі Великого Лугу. Засноване 1784 року на місці невеликої запорозької слободи Кам'яного Затону та колишнього військового укріплення (фортеці) Кам'яний Затон. Саме тоді сюди були переселені Г. Потьомкіним росіяни-старообрядці з с. Знам'янки, що на

Елисаветградщині (Кіровоградщині) [Чабаненко 1999: 94]. У час Старої та Нової Січі поблизу городища були запорозькі зимівники. Ойконім *Кам'янка-Дніпровська* утворено морфолого-синтаксичним способом.

Велика Знам'янка – село Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Засноване державними селянами зі Стародубського повіту Чернігівської губернії в 1780 р. Дещо пізніше (1785–1786 рр.) тут поселилося кілька сімей запорозців, що повернулися із-за Дунаю, та чимало вихідців із сіл Старої Знам'янки Дмитрівського пов. Херсонської губернії і Знам'янки Єлисаветградського пов. Катеринославського намісництва. Від тих місць, звідки прибула більшість поселенців, нове село й дістало назву [ibidem: 37]. Територія, де зараз знаходиться Велика Знам'янка та його околиці, були заселені ще з давніх часів. У північно-західній частині села збереглися залишки Знам'янського городища, яке у V–III ст.ст. до н.е. було центральним укріпленням Кам'янського городища. На цьому місці знаходився адміністративний центр Скіфії. Населення було мішане: сармати, слов'яни. Велика Знам'янка заснована 1780 року, коли сюди переселилась група державних селян із Чернігівщини, а також втікачі-кріпаки та солдати-дезертири [ІМСЗ 1981: 356–357]. Ойконім *Велика Знам'янка* утворено шляхом онімізації.

Дніпровське (Дніпровка) – село Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. У 1787 році на лівому березі Дніпра було засновано слободу – Дніпровка. Від цього й походить назва селища. В цій місцевості осідали запорозькі козаки, а також утікачі-кріпаки з Московської губернії. Пізніше сюди переселяли державних селян із Старого Оскола Курської губернії [ibidem: 364]. Ойконім *Дніпровка* утворено шляхом онімізації.

Біленьке – село Запорізького району Запорізької області на північному березі Великого Лугу нижче г. Білої (Лисої) біля гирла б. Біленької. Початок веде від запорозьких зимівників [Чабаненко 1999: 24]. Село засноване у другій половині XVIII ст. поблизу річки Біленької звідси й назва. Крім запорозьких козаків, тут селились кріпаки-втікачі з Чернігівщини [ІМСЗ 1981: 314–315]. Ойконім *Біленьке* утворено шляхом онімізації.

Червонодніпровське – село Запорізького району Запорізької області на правому (північному) березі Великого Лугу. Виникло в 20-х роках XX ст. біля гирла б. Червоної [Чабаненко 1999: 247].

Канівка (Канівське) – село Запорізького району Запорізької області. Засноване на початку XX-го ст. За часів козаччини на цьому місці був зимівник запорозця *Канівського*, звідси й назва. У районі нинішнього Канівського протягом 1887–1888 років Я.Новицьким знайдено чимало предметів матеріальної культури минулих епох. Це свідчить про те, що територія села та його околиць була здавна місцем перебування людей [ibidem: 98]. Ойконім *Канівка (Канівське)* утворено шляхом трансонімізації.

Розумівка – село Запорізького району Запорізької області на правому березі Великого Лугу. Виникло у 1778 році на місці козацьких зимівників.

Перші поселенці – запорожці. Після скасування Січі подароване царицею останньому гетьманові України графу Кирилові Розумовському і закріпачене. З часом сюди переселяють кріпаків із Полтавщини та Чернігівщини [ibidem: 210]. Ойконім **Розумівка** утворено шляхом трансонімізації (із врахуванням чергування [о] з [і] в українській мові).

Нижня Хортиця – село Запорізького району Запорізької області на правому березі Дніпра, в гирлі однойменної балки (а колись і річки), крім того в назві відображається місце розташування села, тобто те, що знаходиться нижче о. Хортиця. Засноване на місці козацьких зимівників у кінці XVIII ст. Архівні документи, датовані 1780 роком, подають його як слободу Любимівку, що була власністю князя Потьомкіна. В 1803 р. кріпаки-любимівці переселені поміщиком в інші мастки, а на їх ужитки прибули німці-колоністи. Відтоді й аж до 40-х років XX-го ст. існувала німецька колонія Нижня Хортиця [ibidem: 162]. Ойконім **Нижня Хортиця** утворено шляхом онімізації.

Ушкалка – село Верхньорогачинського району Херсонської області на лівому (крайньому східному) березі Великого Лугу. Засноване 1792 року. Назване за річкою Ушкалкою, що протікала поряд [ibidem: 238]. Ойконім **Ушкалка** утворено шляхом трансонімізації.

Бабине – село Верхньорогачинського району Херсонської області на лівому березі Великого Лугу (Базавлугу). З утворенням Каховського водоймища дві нижні вулиці затоплені. Засноване в кінці XVIII ст. На території села та поблизу нього археологами виявлені залишки кількох поселень доби ранньої й пізньої бронзи, а також могильники скіфів і сарматів [ibidem: 3, 299]. Тут стояла кам'яна баба, це й зумовило назву [ibidem: 11]. Ойконім **Бабине** утворено від апелятива *баба* за допомогою форманта *-ин*.

Осокорівка – село Нововоронцовського району Херсонської області. Розташоване на західному березі Великого Лугу в гирлі б. Осокорівки (від цього й назва). Засноване на місці запорозьких зимівників 1778 року кріпаками-втікачами з Київської та Полтавської губерній [ibidem: 175]. Ойконім **Осокорівка** утворено шляхом трансонімізації.

Нововоронцовка – селище міського типу, районний центр Херсонської області. Розташоване на західному березі Базавлугу. Засноване на місці запорозьких зимівників. У документах, датованих 1795 роком, згадується як Миколаївка (від імені одного з перших поселенців). У 1821 р. селище придбав М. Воронцов і перейменував її в Нововоронцовку [ibidem: 167]. Ойконім **Нововоронцовка** утворено морфолого-синтаксичним способом.

У другій половині 70-х – початок 80-х років XVIII ст. на території зруйнованої Запорізької Січі виникла велика кількість нових поселень. Більш інтенсивно заселялась спочатку північна частина Катеринославщини, до якої належали густонаселені райони Лівобережної України. На вільні землі самоправно переселялись селяни, міщани з густозаселених районів України.

Одночасно царський уряд роздавав січові землі зі степами, плавнями, островами офіцерам, поміщикам, козацькій старшині.

Мар'їнське – село Апостолівського району Дніпропетровської області на північно-західному березі Великого Лугу. Засноване в кінці XVIII ст. на місці запорозького зимівника. Сучасна назва, відома з 1787 року, походить від імені перших поселенців (Мар'яни чи Мар'яна) [ibidem: 150]. Ойконім утворено від власного імені *Мар'яна* та формант *-ськ*.

Грушівка – село Апостолівського району, розташоване при вході у Великий Луг (Базавлуг) ріки Базавлука. Виникло на місці запорозьких зимівників. В історичних документах уперше згадується під 1747 роком. Після зруйнування Січі жителі Грушівки були закріпачені, а їх земля подарована князеві О. В'яземському. Існувало до 1953 року. Тепер затоплене Каховським водоймищем, а мешканці переселені на нове місце. Назва від безлічі диких груш, що колись тут росли [ibidem: 64]. Ойконім **Грушівка** утворено шляхом онімізації.

Покровське – село Нікопольського району. Розташоване на північному березі Великого Лугу. Виникло 1775-го року на місці зруйнованої Нової Січі, заселене вихідцями з центральних регіонів України. Спочатку було відоме як слобода Покровська. В 1777–1778 рр. – місто Покровськ, а з 1784 р. – кріпацьке село Покровське (власність князя О. В'яземського). Назване за храмовим святом Покрови [ibidem: 191–192]. Ойконім **Покровське** утворено від апелятива *покров* та формант *-ськ*.

Капулівка – село Нікопольського району на північному березі Великого Лугу, при гирлі (праворуч) р. Чортомлика. Початок бере з часу Чортомлицької Січі (1652–1709 рр.), на місці якої знаходиться і тепер. Утворилось від прізвища козака **Капула**, яке ще й сьогодні трапляється на Нікопольщині [ibidem: 99–100]. Ойконім **Капулівка** утворено від антропоніма *Капула* та формант *-івк*.

Нікополь – місто обласного підпорядкування, центр Нікопольського району. Розташоване на правому березі Великого Лугу. Історичний центр знаходиться на мисі Микитин Ріг (Нікопольський). Веде свій початок від поселення Микитине, або Микитин Перевіз, заснованого в першій половині XVI ст. запорожцем **Микитою Циганом**. У різний час дозаселялося головним чином вихідцями з Середньої Наддніпряни. Остання назва походить від двох давньогрецьких слів: Ніка (ім'я богині перемоги) та поліс (місто) [ibidem: 163–164]. Ойконім утворено морфолого-синтаксичним способом.

Червоногригорівка – селище міського типу Нікопольського району на північному (правому) березі Великого Лугу. Виникло в кінці 70-х років XVIII ст. на місці зимівника запорожця **Черниша** й довгий час називалося Чернишівкою. В кінці 19-го ст. за розпорядженням губернського начальства перейменоване в Красногригорьевку, а в 20-х роках 20-го ст. – на Червоногригорівку. Від назви річки Червона [ibidem: 246–247]. Ойконім утворено морфолого-синтаксичним способом.

Новопавлівка – село Нікопольського р-ну Дніпропетровської області. Як самостійний населений пункт існувало до затоплення Великого Лугу, внаслідок чого значна частина його пішла під воду, а решта приєднана до м. Нікополя. Засноване в кінці XVIII ст. на місці запорозького зимівника. Назване, очевидно, першими поселенцями – вихідцями із якоїсь Павлівки. Спочатку серед жителів переважали солдати-відставники, що брали участь у ліквідації Нової Січі, тому село іноді називали – Солдатське. Згодом сюди прийшло чимало переселенців із Середньої Наддніпрянщини й Катеринославщини, колишніх козаків та їх родичів [іbidem: 168]. Ойконім утворено шляхом трансонімізації, тобто перенесенням однієї назви на іншу.

Добра Надія – село Томаківського р-ну Дніпропетровської області на північному березі Великого Лугу (Каховського водоймища). Виникло в середині XVIII ст. на місці козацьких зимівників. У кінці цього ж століття закріпачене. Кимось із екзальтованих володарів через місце розташування назване Мисом Доброї Надії за аналогією до відомого південноафриканського мису. Назва, утворена шляхом трансонімізації [іbidem: 73].

3. Висновки

Особливість заселення Надвеликолужжя полягала в тому, що найдавнішим населенням північної частини регіону були запорозькі козаки, чисельність яких значно зменшилась після 1775 року. Більш пізнє залюднення краю пояснюється приєднанням цієї території до Росії. Запорожжя не знало кріпацького права, запровадженого тогочасною Російською державою, тому сюди тікали кріпаки. Поряд з українцями жили росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари, греки, вірмени, німці, євреї, татари, литовці, волохи. Усі вони були різних релігійних конфесій. На місці козацьких зимівників, хуторів, поселень виникали українські, російські, німецькі та інші поселення. Запорозький край протягом багатьох століть був для втікачів-селян одним із найпривабливіших місць. Сюди переселялися державні селяни з українських губерній – Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської, а також із російських: Смоленської, Орловської, Курської, Воронежської та інших. Крім того, на цій території були іноземні переселенці – меноніти, які дісталися з Прусії, та євреї. Переселення євреїв було пов'язане з „пригнобленістю” та скупченістю населення західних областей як України, так і Росії.

Отже, ойконімія Надвеликолужжя різноманітна. Проблему походження ойконімів, закладеного в них змісту великою мірою можемо з'ясувати за допомогою усної (оповідної) історії, тобто через відповідні народні перекази, легенди, свідчення людей, оскільки письмових джерел нерідко зовсім немає. Не випадково дослідники зазначають, що у поясненні ойконіму, як правило має народний, а не офіційний варіант.

Бібліографія

Історія міст і сел Української РСР. Запорізька область, 1981, Головна Редакція УРЕ.

Стрижак Олександр, 1967, *Назви річок Запоріжжя і Херсонщини*, Наукова думка.

Чабаненко Віктор, 1999, *Великий луг Запорозький. Історико-топонімічний словник*, Запоріжжя.

Iryna Ilchenko

The oiconymy of the Nadvelikoluzhzhya region

(Summary)

The article analyzes a lexical and semantic method of creation of oiconyms of Nadvelikoluzhzhya region. The structural classes of primary oiconyms are selected and presented according to their type, the routine dynamics of their development in reference to the naming of settlements.

Kluczowe słowa: apelatyw, hydronim, ojkonim, kompozyt, toponim.

Key words: appellative, hydronym, oiconym, compo, toponym.